

ΦΩΝΟΛΟΓΙΑ

1. Αντικείμενο της φωνολογίας

- Η φωνητική ουσία
- Κοινή σε όλους/ες
- Ανατομικές και αντίστοιχες διαφοροποιήσεις των φθόγγων.

- Ακόμη και συστηματική παρατήρηση
- λ.χ. μετρώντας τη συχνότητα και την ένταση του ήχου, του πώς προφέρει ο ίδιος ομιλητής έναν συγκεκριμένο φθόγγο, θα διαπιστώναμε πάμπολλες διακυμάνσεις στην άρθρωσή του, που οφείλονται εν μέρει στο περιβάλλον

Ωστόσο, το γεγονός ότι ένας ομιλητής προφέρει τη λέξη ...

- ‘γλυκό’ ως [γλι´κο] με φατνιακό [l]
- ή ως [γλί´κο] με το <λ>
καθαρά ουρανικό [λ]
- δεν μας εμποδίζει να καταλάβουμε ότι πρόκειται για το ίδιο σημαϊνόμενο και στις δύο περιπτώσεις.

- Αυτό σημαίνει ότι κάνουμε κάποια **αφαίρεση** από τη φωνητική ουσία-άλλωστε η ίδια η έννοια του φθόγγου αποτελεί ήδη μια πρώτη **αφαίρεση**- από τις συγκεκριμένες κάθε φορά πραγματώσεις και αναγνωρίζουμε ορισμένα σταθερά στοιχεία.

Δηλαδή

- Είμαστε δηλαδή σε θέση να επιλέξουμε - μέσα στα πλαίσια της διαφοροποίησης του ήχου - εκείνες τις διαφορές που είναι **σημαντικές για τη γλώσσα μας.**

Τι σημαίνει όμως «σημαντικές» διαφορές στον ήχο;

Στο ‘γλυκό’ η μεταβολή του ‘λ’ δεν έχει επιπτώσεις ως προς το σημαινόμενο...

- Αν αντικαταστήσουμε το [l] με το [r]... ΤΟΤΕ
- Αντί **[gli´ko]** έχουμε ‘γροικώ’ **[gri´ko]**
- ΑΡΑ μεταβολή στο σημαινόμενο και σοβαρές επιπτώσεις στη γλωσσική επικοινωνία

Σημαντικές (από το ‘σημασία’)

είναι οι φωνητικές διαφορές που έχουν, όπως λέμε **διακριτική (διαφοροποιητική)** λειτουργία, κι αυτές έχει στο επίκεντρό της η **φωνολογία**.

Η φωνολογία (phonology)

σε αντίθεση με τη φωνητική ,
ασχολείται με την περιγραφή των
φθόγγων μόνο στο βαθμό που γίνεται
σαφής η διαφορά τους ως προς τη
διακριτική τους λειτουργία στη
γλωσσική επικοινωνία.

Η φωνολογία

(α) εξετάζει τους ήχους μιας γλώσσας από λειτουργική άποψη ΚΑΙ

(β) προσπαθεί να προσδιορίσει ποια είναι η αφηρημένη δομή σχέσεων που επιβάλλει κάθε γλώσσα με διαφορετικό τρόπο στη φωνητική ουσία

ΔΗΛΑΔΗ

προσπαθεί να προσδιορίσει ποια είναι η φωνολογική μορφή μιας γλώσσας στη **δεύτερη άρθρωση**.

Φθόγγοι σε παραδειγματικές σχέσεις αντίθεσης

- Αν στη λέξη **[´kano]** αντικαταστήσουμε τον πρώτο φθόγγο με τον φθόγγο **[x]** θα προκύψει η λέξη **[´xano]**

Παρομοίως, στο περιβάλλον

#... ano#

[n]

´nano

[r]

´rano

[p]

´pano

Επιπλέον

- η εμφάνιση ενός φθόγγου στην κενή θέση στο παραπάνω περιβάλλον έχει ως αποτέλεσμα μια διαφορετική λέξη.
- Λέμε ότι οι φθόγγοι αυτοί βρίσκονται σε **παραδειγματικές σχέσεις αντίθεσης (opposition)**.

Οι παραδειγματικές σχέσεις

αφορούν την

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΜΟΤΗΤΑ,

τη δυνατότητα δηλαδή εναλλαγής
ενός φθόγγου (ή γλωσσικού
στοιχείου γενικότερα) με κάποιον
άλλον στο ίδιο περιβάλλον.

Ωστόσο..

- η πραγμάτωση ενός συγκεκριμένου φθόγγου σε ένα περιβάλλον συνεπάγεται επιλογή του φθόγγου από το σύνολο των φθόγγων που θεωρητικά θα μπορούσαν να εμφανισθούν στην ίδια θέση.

Και με τους άξονες

Συνταγματικός άξονας

π	#...´ ano#
α	[´ kano]
ρ	[´ xano]
α	[´ rano]
δ	[´ nano]
γ	[´ pano]

Λέμε ότι

Οι φθόγγοι [k], [x], [n], [p], [r]
βρίσκονται σε παραδειγματική
σχέση, αποτελούν
παραδειγματικό σύνολο.

- Όταν όμως προφέρουμε τη λέξη [´kano], επιλέγουμε να πραγματώσουμε με ένα στοιχείο από ολόκληρο το σύνολο.
- Δεν είναι δηλαδή δυνατόν να εμφανισθούν ταυτόχρονα όλα τα στοιχεία του συνόλου στη ροή του λόγου. Γι' αυτό και λέμε ότι οι παραδειγματικές σχέσεις είναι σχέσεις στοιχείων *in absentia*.

Μπορείτε να αντιληφθείτε ότι ...

**οι παραδειγματικές σχέσεις
αντίθεσης μεταξύ φθόγγων
είναι ουσιαστικά το ίδιο
φαινόμενο για το οποίο μιλήσαμε
πιο πάνω, δηλαδή η διακριτική
λειτουργία;**

Με άλλα λόγια, το να πούμε ότι ανάμεσα σε δύο φθόγγους μιας γλώσσας υφίσταται μια **παραδειγματική σχέση αντίθεσης** είναι ταυτόσημο με τη διαπίστωση ότι οι φθόγγοι αυτοί **έχουν διακριτική λειτουργία.**

Προσέξτε

- Όταν δύο φθόγγοι έχουν διακριτική λειτουργία, λέμε ότι αποτελούν *πραγματώσεις διαφορετικών φωνημάτων σε μια γλώσσα.*

Για παράδειγμα:

οι φθόγγοι

[k], [x], [n], [p], [r]

αποτελούν πραγματώσεις των
φωνημάτων

/k/, /x/, /n/, /p/, /r/

Φώνημα: η βασική μονάδα της
φωνολογίας

φώνημα (*phoneme*) είναι η
μικρότερη διακριτική
εναλλάξιμη μονάδα της
έκφρασης.

Ο ορισμός αυτός μας παραπέμπει,
πρώτ' απ' όλα, στο σημαίνον.

Άρα

η φωνολογία εξετάζει την
έκφραση, όχι το περιεχόμενο
των γλωσσικών σημείων.

- Ο χαρακτηρισμός «μικρότερη μονάδα» σημαίνει ότι το φώνημα δεν αποτελεί συνδυασμό (συνταγματική ενότητα) άλλων στοιχείων και συνεπώς δεν μπορεί να τεμαχισθεί σε μικρότερες μονάδες.

Επιπλέον, καθώς είναι
«εναλλάξιμη» μονάδα το φώνημα
μπορεί να αντικατασταθεί με μια
άλλη ομοειδή μονάδα στο ίδιο
περιβάλλον.

- Επειδή όμως το φώνημα είναι και «διακριτική» μονάδα, συμβάλλει δηλαδή στη διάκριση ενός γλωσσικού σημείου από ένα άλλο, η αντικατάστασή του στο ίδιο περιβάλλον οδηγεί σε νέα μονάδα ανωτέρου επιπέδου.

- Από τα παραπάνω επίσης προκύπτει ότι το φώνημα διακρίνει, διαφοροποιεί απλώς, τα γλωσσικά σημεία. Το ίδιο όμως το φώνημα δεν αποτελεί γλωσσικό σημείο εφόσον δεν είναι φορέας σημασίας: είναι μονάδα της β' άρθρωσης.

- Το φώνημα είναι μια αφηρημένη μονάδα στην περιγραφή του γλωσσικού συστήματος, του φωνολογικού υποσυστήματος.
- Δεν είναι μια οντότητα που τη συναντούμε άμεσα στα δεδομένα, αλλά προκύπτει με αφαίρεση από τα άμεσα εμπειρικά δεδομένα (θυμηθείτε τις αρχές της γενίκευσης και της αφαίρεσης).

Θεωρούμε ότι

ένα φώνημα πραγματώνεται με φθόγγους στη φωνητική ουσία.

- Το φώνημα δηλαδή ως φωνολογική μονάδα αντιστοιχεί στο φθόγγο ως φωνητική μονάδα.
- Ένα φώνημα μπορεί να πραγματώνεται με διαφορετικούς φθόγγους.

- Μερικές φορές, διαφορετικές πραγματώσεις ενός φωνήματος εμφανίζονται στο ίδιο περιβάλλον. Στην περίπτωση αυτή έχουμε την εμφάνιση διαφορετικών φθόγγων στο ίδιο περιβάλλον χωρίς διακριτική λειτουργία. Οι φθόγγοι αυτοί ονομάζονται ελεύθερα εναλλασσόμενοι φθόγγοι (free variants) του ίδιου φωνήματος.

Για παράδειγμα

- οι φθόγγοι **[d]** και **[nd]** μπορούν να εναλλαχθούν στις λέξεις <πέντε>, <εντάξει> (με ή χωρίς προρινισμό)

[´pende] [´pede]

[e´ndaksi] [e´daksi]

- Είναι φανερό ότι οι διαφορετικές πραγματώσεις ενός φωνήματος στο ίδιο περιβάλλον βρίσκονται μεταξύ τους σε (παραδειγματική) σχέση ελεύθερης ποικιλίας (free variation).

- Υπάρχουν όμως και διαφορετικές πραγματώσεις ενός φωνήματος που δεν εμφανίζονται ποτέ στο ίδιο περιβάλλον, δηλαδή το ίδιο φώνημα πραγματώνεται με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με το περιβάλλον.

Παράδειγμα

το φώνημα /x/ πραγματώνεται

ως [x] αν ακολουθεί ο/ a/ u /σύμφωνο

ωχρό [o'xro], *άχαρο* ['axaro], *απανταχού*
[apanda'xu], *χώρα* ['xora]

ή ως [ç] αν ακολουθεί e / i

έχει ['eçi] *χέρι* ['çeri]

Ή ακόμα μπορούμε να πούμε

Το φώνημα /χ/ προφέρεται

ως [χ] όταν ακολουθεί

μπροστινό φωνήεν (a/o/u)

[χα'ra], [χο'reno] Ή

ως [ç] όταν ακολουθεί

πισινό φωνήεν (e/i) [çeri], [çiros].

ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

- Το φώνημα /g/ προφέρεται
Ως [g] όταν ακολουθεί
μπροστινό φωνήεν ή σύμφωνο
αγκάθι [a'ŋgaθi] όγκώδης [o'ŋgoδis] Ή
Ως [ŋ] όταν ακολουθεί πισινό φωνήεν
αγγείο [a'ŋɣio] Εγκέλαδος [e'ŋɣelaδos]

Αλλόφωνα

οι διαφορετικοί φθόγγοι του ίδιου φωνήματος που προσδιορίζονται από το περιβάλλον ονομάζονται αλλόφωνα (allophones) του φωνήματος αυτού.

Τα αλλόφωνα ενός φωνήματος έχουν συμπληρωματική κατανομή (*complementary distribution*), αφού δεν εμφανίζονται ποτέ στο ίδιο περιβάλλον, και κατά συνέπεια δεν μπορούν να βρίσκονται σε σχέση αντίθεσης, να έχουν δηλαδή διακριτική λειτουργία.

Έτσι

Όπου έχουμε [ç] δεν μπορούμε να έχουμε [x] και τούμπαλιν

Όπου έχουμε [ʃ] δεν μπορούμε να έχουμε [g] και τούμπαλιν

Όπου έχουμε [j] δεν μπορούμε να έχουμε [γ] και τούμπαλιν κτλ

Για την εξεύρεση των φωνημάτων μιας γλώσσας χρησιμοποιούνται

- δύο διαδικασίες
- ο τεμαχισμός και η ταξινόμηση
- και τα δύο υποκείμενα κριτήρια
- της εναλλαγής και της κατανομής

Διαδικασία

Πρέπει, λοιπόν, πρώτα απ' όλα να τεμαχίσουμε (διαδικασία τεμαχισμός) το συνεχές φωνητικό φάσμα των εκφωνημάτων που απαρτίζουν τα δεδομένα μας σε ελάχιστες διακριτικές ενότητες, δηλαδή σε φθόγγους

Κριτήριο

- Το κριτήριο που χρησιμοποιούμε είναι η εναλλαγή (substitution), δηλαδή η δυνατότητα υποκατάστασης ενός φωνητικού τεμαχίου με ένα άλλο στο ίδιο φωνητικό περιβάλλον.

Το κριτήριο της εναλλαγής, για λόγους οικονομίας χρόνου, εφαρμόζεται συνήθως στα ελάχιστα ζευγάρια (minimal pairs).

Ελάχιστο ζευγάρι συνιστούν λέξεις με διαφορετικά σημαινόμενα των οποίων τα σημαίνοντα δεν διαφέρουν παρά μόνον ως προς ένα φωνητικό τεμάχιο στην ίδια θέση.

Ελάχιστα ζευγάρια

- [´kano] : [´xano], [´çeri] : [´meri],
[´topos] : [´tipos],
- [´vlaxos] : [´vraxos] , [´ela] : [´eli],
- [´meli] : [´veli],
- [´vima] : [´cima], [´krima] : [´klima]

- Η ύπαρξη ελαχίστων ζευγαριών αρκεί, εκτός από περιθωριακές περιπτώσεις, για n' αποδείξουμε ότι οι φθόγγοι κατά τους οποίους διαφέρουν δύο λέξεις αποτελούν πραγματώσεις διαφορετικών φωνημάτων.

Ταξινόμηση /κατανομή

- Τα φωνητικά τεμάχια στα οποία καταλήγουμε με τη διαδικασία του τεμαχισμού τα ταξινομούμε (διαδικασία ταξινόμησης) ανάλογα με την κατανομή τους (distribution)-κριτήριο κατανομής.

Τι εννοούμε με το κριτήριο της κατανομής;

- Εννοούμε το σύνολο των περιβαλλόντων στα οποία τα φωνητικά αυτά τεμάχια εμφανίζονται: Φωνητικά τεμάχια που έχουν ισοδύναμη κατανομή κατατάσσονται στην ίδια τάξη: εκλαμβάνονται δηλαδή ως ένας φθόγγος, που με τη σειρά του θεωρείται ότι πραγματώνει ένα φώνημα.

Φωνητικά τεμάχια που έχουν *ισοδύναμη κατανομή*

κατατάσσονται στην ίδια τάξη:
εκλαμβάνονται δηλαδή ως ένας
φθόγγος, που με τη σειρά του
θεωρείται ότι πραγματώνει ένα
φώνημα

Π.χ.

Οι διαφορετικοί τρόποι που προφέρουμε το [a] – λίγο πιο ανοιχτό ή πιο κλειστό, ή πιο μακρό, δεν σημαίνει ότι έχουμε διαφορετικά [a] στην ΚΝΕ που λειτουργούν διαφοροποιητικά

ή το [r] λιγότερο ή περισσότερο έντονο πάλι δεν σημαίνει ότι στην ΚΝΕ έχουμε περισσότερα του ενός [r] που αλλάζουν τη σημασία της λέξης

Φωνητικά τεμάχια με συμπληρωματική κατανομή

που δεν εμφανίζονται ποτέ στο ίδιο περιβάλλον και με φωνητική ομοιότητα **θεωρούνται αλλόφωνα** του ιδίου φωνήματος.

πχ

- Το [g] που προφέρεται όταν ακολουθεί μπροστινό φωνήεν ή σύμφωνο, πχ αγκάθι [a'ɣkaθi] και το [ɣ] όταν ακολουθεί πισινό φωνήεν, πχ αγγείο [a'ɣɣio]

Λέμε ότι αποτελούν αλλόφωνα του φωνήματος /g/

Φωνητικά τεμάχια με επικαλυπτική κατανομή,

που έχουν δηλαδή μερικά κοινά περιβάλλοντα, χωρίς όμως διακριτική λειτουργία στα κοινά περιβάλλοντα, θεωρούνται *εναλλασσόμενοι* φθόγγοι του ιδίου φωνήματος.

Πχ άντρας [´andras] [´adras]

d / nd → εναλλασσόμενοι φθόγγοι του /d/

Με τον τρόπο αυτό οδηγούμαστε από τον άπειρο αριθμό φωνητικών τεμαχίων στο πολύ περιορισμένο σύνολο των φωνημάτων μιας γλώσσας. Ο αριθμός των φωνημάτων όλων των γλωσσών ανάγεται σε μερικές δεκάδες.

- Η μετάβασή μας από το φωνητικό στο φωνολογικό επίπεδο έχει και μια άλλη συνέπεια: το συνεχές φάσμα των ήχων αντικαθίσταται από ασυνεχείς μονάδες, τα φωνήματα.

- Οι δύο αυτές διαδικασίες του τεμαχισμού και της ταξινόμησης, καθώς επίσης και τα υποκείμενα κριτήρια της εναλλαγής και της κατανομής, είναι βασικά για τη γλωσσολογική περιγραφή στο πλαίσιο της Δομικής Γλωσσολογίας, και η εφαρμογή τους δεν περιορίζεται στη φωνολογία.

Διακριτικά χαρακτηριστικά

- Ας επιστρέψουμε για λίγο στην έννοια του φωνήματος.
- Όπως είπαμε, ένα φώνημα δεν αποτελεί συνδυασμό άλλων μικρότερων μονάδων της β' άρθρωσης, γιατί το ίδιο είναι η μικρότερη μονάδα της έκφρασης.

- Παρ' όλα αυτά δεν είναι υποχρεωτικό να διακόψουμε την ανάλυσή μας όταν φτάσουμε στο φώνημα.
- Ας εξετάσουμε δύο φθόγγους:

[f] και [v]

αποτελούν πραγματώσεις
φωνημάτων της ελληνικής γλώσσας
πρβ. τα ελάχιστα ζευγάρια:

[faros] : [varos], [afros]: [avros],
[tafros] : [tavros])

Οι φθόγγοι [f] και [v]

έχουν πολλά κοινά
χαρακτηριστικά:

**συμφωνικοί, χειλοδοντικοί,
στοματικοί, τριβόμενοι
φθόγγοι.**

- Προφανώς όμως διαφέρουν σε κάτι, αλλιώς δεν θα είχαν διακριτική λειτουργία.
- Η διαφορά τους συνίσταται στην ύπαρξη ή στην απουσία της ηχηρότητας:
- ο φθόγγος **[v]** έχει το χαρακτηριστικό [+ ηχηρό], ενώ ο φθόγγος **[f]** ακριβώς το αντίθετο: [-ηχηρό].

Η ηχηρότητα ονομάζεται διακριτικό χαρακτηριστικό (distinctive feature) και στην ισχύ της αντίστοιχης αντίθεσης οφείλεται και η ύπαρξη των δύο φθόγγων ως διαφορετικών φωνημάτων.

- Παρόλο που δεν είναι δυνατό να αναλύσουμε ένα φώνημα σε ακολουθίες μικρότερων συστατικών, μπορούμε ωστόσο να καθορίσουμε ως το σύνολο των αντιθέσεων του προς τα άλλα φωνήματα.

- Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε από τον Jacobson (Σχολή της Πράγας), ο οποίος ορίζει το φώνημα *ως δέσμη διακριτικών χαρακτηριστικών που ισχύουν ταυτόχρονα.*
- Η θέση αυτή υιοθετήθηκε αργότερα και από τη Γενετική Μετασχηματιστική Γραμματική.
- Αντίθετα, στον Αμερικάνικο Δορισμό η φωνολογική ανάλυση σταματά στο φώνημα.

Ωστόσο, όλες οι σχολές δέχονται ότι τα γλωσσικά εκφωνήματα περιγράφονται ως ακολουθίες ασυνεχών μονάδων, καθεμιά από τις οποίες βρίσκεται σε αντιθετική σχέση με τις άλλες τουλάχιστον σε ένα ζευγάρι διαφορετικών φωνημάτων.

- Ένα φώνημα, λοιπόν, μπορούμε να το περιγράψουμε ως το σύνολο των διακριτικών του χαρακτηριστικών.
- Π.χ. το φώνημα /p/ ισοδυναμεί με το εξής σύνολο χαρακτηριστικών της ελληνικής γλώσσας:
{/+χειλικό/, /+κλειστό/, /- ηχηρό/}.

- Τα φωνολογικά αυτά χαρακτηριστικά αντιστοιχούν σε φωνητικά χαρακτηριστικά και περιγράφονται με όρους της αρθρωτικής και της ακουστικής φωνητικής.

- Ωστόσο, το σύνολο των διακριτικών χαρακτηριστικών που προσδιορίζουν ένα φώνημα είναι γενικά πολύ μικρότερο από ό,τι το σύνολο των φωνητικών χαρακτηριστικών που περιγράφουν μια πραγμάτωσή του.

Έτσι σε φωνητικό επίπεδο

ο φθόγγος [p] περιγράφεται με τα χαρακτηριστικά :

[p] { [+χειλικό], [+κλειστό], [-ηχηρό],
[-ρινικό]... },

σε φωνολογικό επίπεδο

- αρκούν τα τρία πρώτα χαρακτηριστήρ/κά για να διακρίνουμε το /p/ από τα άλλα φωνήματα:

/p/ { [+χειλικό], [+κλειστό], [-ηχηρό] }

Το χαρ/κό της μη ρινικότητας προκύπτει από τα άλλα τρία στο πλαίσιο του φωνολογικού συστήματος της ΚΝΕ.

- Σύμφωνα με τον Jakobson και άλλους γλωσσολόγους, τα φωνολογικά συστήματα όλων των γλωσσών μπορούν να περιγραφούν με ένα πολύ μικρό αριθμό αντιθέσεων, όπως π.χ. ηχηρότητα : μη ηχηρότητα.
- Υπάρχουν δηλαδή ορισμένες καθολικές αντιθέσεις, από τις οποίες κάθε γλώσσα επιλέγει εκείνα τα διακριτικά χαρακτηριστικά που θεμελιώνουν το φωνολογικό της σύστημα.